SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY VA AN'ANAVIY TADQIQOT METODLARI: NAZARIY ASOSLAR VA QO'LLANILISH XUSUSIYATLARI

Ro'ziyeva Nilufar Shodmon qizi

Termiz davlat universiteti O'zbek filologiyasi va jurnalistika fakulteti 4-bosqich talabasi

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada tilshunoslik fanining shakllanishi va taraqqiyotida muhim o'rin tutuvchi tadqiqot metodlari tizimli ravishda tahlil qilingan. Maqolada umumilmiy va xususiy lingvistik metodlarning o'zaro bog'liqligi, xususan, qiyosiy-tarixiy, tavsifiy, strukturaviy, chog'ishtirma hamda zamonaviy kognitiv va korpus tilshunosligi metodlarining mohiyati yoritib berilgan. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida ushbu metodlardan foydalanish tajribasi va ularning amaliy ahamiyati ilmiy manbalar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar

tilshunoslik, metodologiya, tadqiqot metodi, qiyosiy-tarixiy metod, tavsifiy metod, strukturaviy tahlil, komponent tahlil, distributiv tahlil, korpus tilshunosligi, kognitiv yondashuv.

Kirish

Har bir fanning mustaqil ilm sohasi sifatida shakllanishi va rivojlanishi uning o'rganish obyekti hamda tadqiqot metodlarining aniqligi bilan belgilanadi. Tilshunoslikda tilni murakkab va ko'p qirrali ijtimoiy-ruhiy tizim sifatida o'rganish, uning ichki qonuniyatlarini, tuzilishini va tarixiy taraqqiyot bosqichlarini ochib berish chuqur metodologik yondashuvni talab etadi. Til hodisalarini ilmiy asosda tadqiq etish jarayonida to'g'ri tanlangan metod tadqiqotchiga tilning mohiyatiga chuqurroq kirib borish, yashirin bog'lanishlarni aniqlash va xolis ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Zamonaviy tilshunoslikda an'anaviy tahlil usullari bilan bir qatorda, axborot texnologiyalari hamda psixologiya, sotsiologiya, mantiq va kompyuter ilmlari

kesishmasida yuzaga kelgan yangi metodlar ham keng qo‘llanilmoqda. O‘zbek tilshunosligida ham istiqlol yillarida tizimli-struktur tilshunoslik bilan bir qatorda kognitiv, pragmatik va korpus tilshunosligi metodlari asosida salmoqli tadqiqotlar olib borilmoqda. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi tilshunoslikda qo‘llaniladigan asosiy tadqiqot metodlarini tizimli tasniflash, ularning nazariy asoslari, o‘zaro farqli jihatlari hamda o‘zbek tili materiallari tahlilidagi amaliy ahamiyatini yoritishdan iborat.

1. Metodologiya, metod va metodika tushunchalarining o‘zaro nisbati

Ilmiy tadqiqot jarayonida metodologiya, metod va metodika tushunchalarini aniq farqlash muhim nazariy ahamiyatga ega. Metodologiya — bu tadqiqotchining borliqqa, til va tafakkur munosabatlariga bo‘lgan umumfalsafiy qarashlari, ilmiy bilishning eng umumiy tamoyillari va nazariy asoslari majmuidir. U tilshunoslikning umumiy yo‘nalishini va ilmiy dunyoqarashini belgilab beradi.

Metod esa bevosita tadqiqot obyektini o‘rganish, til dalillarini to‘plash, ularni tahlil qilish, guruhlash va umumlashtirish uchun qo‘llaniladigan aniq ilmiy usul va vositalar tizimidir. Metodika tushunchasi esa muayyan bir metodni aniq til materialiga tatbiq etishning texnik usullari, bosqichlari va amaliy ko‘nikmalarini anglatadi. Demak, metodologiya umumiy nazariy poydevor bo‘lsa, metod ilmiy bilish yo‘li, metodika esa ana shu yo‘ldan borishning amaliy tartib-qoidalaridir. Tilshunoslikda metodlar qamrov darajasiga ko‘ra umumilmiy metodlar (kuzatish, eksperiment, induksiya, deduksiya, tahlil va sintez) hamda xususiy lingvistik metodlarga bo‘linadi.

2. An’anaviy va umumlingvistik tadqiqot metodlari

Tilshunoslik tarixida til birliklarini o‘rganishning bir qator klassik metodlari shakllangan bo‘lib, ular bugungi kunda ham o‘z ilmiy qimmatini yo‘qotmagan:

Qiyosiy-tarixiy metod XIX asr boshlarida Frans Bopp, Rasmus Rask, Yakob Grimm va Aleksandr Vostokov kabi olimlar tomonidan shakllantirilgan. Ushbu metod qarindosh tillarning umumiy bobotildan kelib chiqishini, ulardagi fonetik, leksik va grammatik o‘zgarishlarning tarixiy taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Qiyosiy-tarixiy metod yordamida tillar oilalari tasniflanadi, qadimgi yozma yodgorliklar tili o‘rganiladi hamda so‘zlarning kelib chiqish tarixi, ya’ni etimologiyasi tiklanadi. Masalan,

turkiy tillardagi tovush mosliklarini qiyoslash orqali qadimgi turkiy til xususiyatlari aniqlanadi.

Tavsifiy metod tilning ma’lum bir tarixiy davrdagi holatini, uning tovush tizimi, lug‘at boyligi va grammatik qurilishini sinxron nuqtayi nazardan tasvirlash va tizimlashtirish uchun qo‘llaniladi. Tavsifiy metod til dalillarini kuzatish, qayd etish, o‘xshash belgilariga ko‘ra guruhlash, tasniflash va izohlash kabi izchil bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining me’yoriy grammatikalari va izohli lug‘atlari aynan tavsifiy metod asosida yaratilgan.

Chog‘ishtirma metod qarindosh bo‘lmagan yoki tuzilishi jihatidan farqlanuvchi ikki va undan ortiq tillarning o‘xshash (izomorf) hamda farqli (allomorf) tomonlarini aniqlashga qaratilgan. Qiyosiy-tarixiy metoddan farqli o‘laroq, chog‘ishtirma metod tillarning kelib chiqishini emas, balki ularning hozirgi holatidagi tizimli xususiyatlarini solishtiradi. Masalan, o‘zbek va ingliz tillaridagi fe’l zamonlari yoki kelishik tizimini chog‘ishtirish tarjimashunoslik, ikki tilli lug‘atlar tuzish va chet tillarni o‘qitish metodikasida muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

3. Strukturaviy tilshunoslik metodlari

XX asrda Ferdinand de Sossyur g‘oyalari ta’sirida tilga ichki munosabatlar va belgilar tizimi sifatida qarash kuchaydi. Natijada til birliklarini aniq va xolis mezonlar asosida tahlil qiluvchi strukturaviy metodlar yuzaga keldi:

Distributiv tahlil metodi til birligining nutq oqimidagi qurshovini, ya’ni uning o‘ng va chap tarafdagi qo‘shni birliklar bilan birikish imkoniyatlarini o‘rganish orqali vazifasi va grammatik ma’nosini aniqlashga asoslanadi. Bu metodda til birligining mazmuniga emas, balki uning matndagi o‘rni va boshqa birliklar bilan bog‘lanish qobiliyatiga e’tibor qaratiladi. Masalan, o‘zbek tilida egalik va kelishik qo‘shimchalarini qabul qila olish qurshovi so‘zning ot turkumiga mansubligini ko‘rsatadi.

Bevosita ishtirokchilarga ajratish metodi gap yoki so‘z birikmasini eng kichik ma’noli qismlargacha bosqichma-bosqich ikki tarkibiy qismga ajratib borish orqali ularning sintaktik bog‘lanish darajasini ko‘rsatib beradi. Bu usul murakkab gap qurilmalarining ichki pog‘onali tuzilishini yaqqol ochib berishga yordam beradi.

Komponent tahlil metodi so‘zning leksik ma’nosini eng kichik ma’no bo‘laklari — semalarga ajratish orqali so‘zlarning ma’no tuzilishini va leksik-semantik maydonlarni tadqiq etadi. Masalan, o‘zbek tilidagi ota, ona, aka, uka kabi qarindoshlik atamalarini tahlil qilishda qarindoshlik, jins va yosh kabi ma’no bo‘laklari ajratilib, ularning umumiy hamda farqlovchi belgilari aniqlanadi. Ushbu metod sinonimlar va antonimlar o‘rtasidagi nozik ma’no farqlarini belgilashda juda samaralidir.

Transformatsion tahlil metodi Noam Xomskiy tomonidan rivojlantirilgan bo‘lib, murakkab sintaktik qurilmalarni ma’lum qoidalar asosida sodda yadro gaplarga aylantirish yoki aksincha, sodda gaplardan murakkab qurilmalar hosil qilish orqali ularning chuqur grammatik tuzilishini ochib beradi. Masalan, o‘zbek tilidagi aniq nisbatdagi gapni majhul nisbatga yoki sifatdoshli oborotga aylantirish orqali sintaktik birliklarning yashirin ma’no imkoniyatlari aniqlanadi.

4. Zamonaviy fanlararo tadqiqot metodlari

Bugungi global axborotlashuv davrida tilshunoslik faqat tilning ichki tuzilishi bilan cheklanib qolmay, inson omili, tafakkur va jamiyat bilan bog‘liq hodisalarni o‘rganishga o‘tdi. Shu sababli boshqa fanlar bilan hamkorlikda yangi metodlar shakllandi:

Korpus tilshunosligi va statistik metodlar katta hajmdagi elektron matnlar bazasi, ya’ni milliy til korpuslari asosida til birliklarining qo‘llanilish chastotasi, uslubiy xoslanishi va matn ichidagi bog‘lanishlarini maxsus kompyuter dasturlari yordamida tezkor va aniq tahlil qilishga xizmat qiladi. Bugungi kunda O‘zbek tili milliy korpusining yaratilishi tilshunoslik tadqiqotlarida statistik ma’lumotlarga tayangan holda xolis xulosalar chiqarish imkonini kengaytirmoqda.

Kognitiv va psixolingvistik metodlar assotsiativ eksperiment, erkin so‘rovnoma va kuzatuvlar orqali tilning inson ongi, tafakkuri, milliy dunyoqarashi va xotirasi bilan uzviy bog‘liqligini o‘rganadi. Kognitiv tilshunoslikda konseptual tahlil metodi yordamida xalqning madaniy va milliy qadriyatlarini aks ettiruvchi tushunchalar (masalan, vatan, mehr, sabr kabi konseptlar) tadqiq etiladi.

Sotsiolingvistik metodlar anketa so‘rovlari, og‘zaki suhbat va bevosita kuzatish usullari yordamida tilning ijtimoiy qatlamlar, yosh, kasb-hunar va hududiy omillar

ta’sirida o‘zgarishini o‘rganadi. Bu metod til siyosati, adabiy til me’yorlari va shevalarning o‘zaro munosabatini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, tilshunoslikning tadqiqot metodlari tilning murakkab va ko‘p qirrali tabiatini har tomonlama o‘rganish imkonini beruvchi yaxlit ilmiy tizimdir. An’anaviy qiyosiy-tarixiy va tavsifiy metodlar tilning tarixiy ildizlari va tizimli qurilishini ochib bersa, strukturaviy metodlar til birliklarining ichki munosabatlarini aniq mezonlar asosida tahlil qiladi. Zamonaviy kognitiv, sotsiolingvistik va korpus tilshunosligi metodlari esa tilni inson tafakkuri, jamiyat va raqamli texnologiyalar bilan uzviy bog‘liqlikda tadqiq etishga xizmat qiladi.

Til hodisalarini ilmiy o‘rganishda faqat bitta metod bilan cheklanib qolmasdan, tadqiqot maqsadi, vazifalari va o‘rganilayotgan til materialining xususiyatidan kelib chiqib an’anaviy hamda zamonaviy metodlarni uyg‘unlikda qo‘llash eng yuqori va ishonchli ilmiy natijalarni beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sossyur F. de. Umumiy tilshunoslik kursi. — Toshkent: Fan, 2008.

2. Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi. — Toshkent: Akademnashr, 2012.

3. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. — Toshkent: Fan, 1992.

4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.

5. Qo‘chqortoyev I., Qo‘chqortoyeva R. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: O‘qituvchi, 1976.

6. Baskakov N. A., Sodiqov A. S., Abduazizov A. A. Umumiy tilshunoslik. — Toshkent: O‘qituvchi, 1979.

7. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. — Toshkent: Sharq, 2010.

8. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1995.

9. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006.

10. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.

11. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili. — Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2018.
12. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.
13. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.
14. Hamroyeva Sh. O‘zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari. — Buxoro: Durdona, 2018.